

A KELET-EURÓPAI NOMÁDOK ÉS SZOMSZÉDAIK VÉDELMI RENDSZEREI A KORA KÖZÉPKORBAN

A kelet-európai steppe lakói hadműveleteik során gyakran alkalmaztak mesterséges akadályokat. Jelen dolgozatban ezek közül három formával foglalkozom: a táborhely megerősítésével, a szekértáborral, valamint a sáncok és árkok létesítésével. Elsősorban a kazárokra vonatkozó adatokból indultam ki, és ezek mellé gyűjtöttem párhuzamokat az eurázsiai régió középkori történetére vonatkozó forrásokból, de figyelembe vettem más szomszédos földművelő népek és birodalmak adatait is.

1. A kazárok táborának megerősítéséről a Gayhānī számánida vezírnek tulajdonított *Utak és országok könyvé*-ből értesülünk. Gayhānī eredeti műve nem maradt fenn. (A Kelet-Európára vonatkozó részei a 9–10. századi állapotokat írják le.) A belőle másoló későbbi szerzők munkái alapján azonban rekonstruálni lehet az eredeti szöveget. Az említett szövegrészlet a ma ismert másolók közül kettőnél található meg: az 1120 táján alkotó Marvazínál és a 11. század közepén író Gardizínél.

Marvazī a következőket írja a kazárokról: „Van egy szokásuk, amikor kivonulnak valamilyen irányba, közülük mindegyik lovaskatona húsz tamariszkusz karót visz magával, amelyek mindegyike két könyök hosszú. Amikor egy szálláshelyen megszállnak, mindegyikük leszúrja a karókat a földbe maga elé és a pajzsait rátámasztják azokra, köralakú kerítést alkotva a tábor körül, kevesebb, mint egy óra alatt. És nem képes senki sem azon átjutni.”¹

Gardizī ezt mondja róluk: „A főnökük mindegyik, a sereghez tartozó embernek megparancsolja, hogy vigyen magával egy, az egyik végén kihegyezett karót, amelynek hossza három könyök. Amikor a sereg letáborozik, ezeket a karókat leszúrják a földbe a sereg körül. Azután pajzsot függesztenek mindegyikre, mígnem a tábor olyan nem lesz, mint egy fallal (paliszáddal) körülvevett város. Így, ha az ellenség éjjel váratlanul támadást kísérel meg, és kikerüli az őrköt, semmit sem képes tenni, mert a tábor azon karók folytán olyan, mint egy erőd.”² A két szöveg, eltérései ellenére is ugyanazt megerősítési technikát írja le.

¹ V. MINORSKY: *Sharaf al-Zamān Tāhir Marvazī on China, the Turks and India*, London 1942, *21.

² A. P. MARTINEZ: „Gardizī's two Chapters on the Turks”, *Archivum Eurasii Medii Aevi* 2 (1982), 154. A könyök, mint hossz mérték 58–75 cm között több változatban ismert, vö.: H. K. BARRANOV: *Arabsko-russkij slovar'*, Moskva 1976, 274.

Megerősített táborok a belső-ázsiai területeken is ismertek voltak. A 8. század közepére keltezhető sine-uszui felirat arról tudósít, hogy „még abban az évben... a Tez forrásánál ott a Qasar nyugaton lévén székhelyemet elkészítettem, a *gyepű palánkot felvettem* [kiemelés tőlem, P. Sz.], a nyarat ott töltöttem, a határt ott kijelöltem, az emlékJ(ele)met, az írásomat ott elkészítettem, majd még ugyanazon év őszen keletre vonultam, a tatárokat megfaggattam” (Róna-Tas A. fordítása).³ A vezéri, uralkodói székhely egyúttal katonai tábor is volt, amelyet a török nyelvekben meglévő *ordu* szó jelentései is bizonyítanak.⁴

A katonai tábor megerősítése általánosan elterjedt szokás volt. A késő római kor kiemelkedő hadtudományi írója, Flavius Vegetius (4. sz. vége—5. sz. eleje), aki jórészt a korábbi ókori katonai munkákból merített, részletes leírást ad erről a műveletről *Epitoma rei militaris* című művében (III, 8).⁵

„A táborerődítésnek háromféle módját jelölik meg. Az első egyetlen éjszakára szól és könnyebb útbiztosításra: kivágott gyeptéglákból sáncot emelnek, amelyre egyenletesen cölöpzetet, azaz karókat vagy fatöviseket osztanak el. A gyeptéglát pedig vasszerszámmal metélik ki, földjét a növényzet gyökerei tartják össze; fél láb magas, egy láb vastag és másfél láb hosszú. Ha a föld lazább, semhogy szilárd oldallapokat lehessen kivágni, akkor sebtében egy öt láb széles és három láb mély árkot kell vonni, melynek belső oldalán emelkedik a földsánc, hogy a sereg félelem nélkül, nyugodtan pihenjen. Az állandó táborat azonban nyáron vagy télen, az ellenség közelében, nagyobb gonddal és készüléttel kell erődíteni. Az egyes centuriák tehát, a tábornesterek és a tisztikar elosztása alapján, kimért szakaszokat kapnak, jelvényük körül körben leteszik pajzsukat és terhüket, majd karddal övezve egy 9, 11 vagy 13 láb széles árkot ásnak, vagy ha nagyobb ellenséges erő fenyeget, 17 lábnyit — ugyanis páratlan számokat szokás használni. Ezután sövényeket emelnek vagy karókat és faágakat helyeznek közbe, hogy a föld ne egykönnyen omoljon vissza, majd felhányják a sáncot, amelyen mintegy falra, mellvédet és bástyákat képeznek ki” (Várady L. fordítása).⁶

A tábor megerősítésének leírása későbbi, bizánci szerzőknél is megtalálható, például a Maurikios-féle *Strategikonban* (600 körül)⁷ és több, ismeretlen szerzőtől származó,

³ RÓNA-TAS A.: „Újabb adatok a kazár népnév történetéhez”, *Nyelvtudományi Közlemények* 84 (1982), 127. A török *çit* 'kerítés' szóról v.ö. G. CLAUSON: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, 401.

⁴ G. DOERFER: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I–IV, Wiesbaden 1963–1975, I., 32.

⁵ *Flavii Vegetii Renati Epitoma rei militaris*, recensuit C. Lang, editio altera, Lipsiae 1885, 83–84.

⁶ HAHN I. (szerk.): *A hadművészet ókori klasszikusai*, Bp. 1963, 810–11. Vegetius más helyen is ismerteti a tábor megerősítését (I, 24–25.) és annak céljait (I, 21.).

⁷ *Das Strategikon des Maurikios*, Einf. und Ind. G. T. Dennis. Übers. E. Gamillschegg, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* (a továbbiakban CFHB) 17, Wien 1981, XII, B, 22, 472.

a korábbi hadtudományi munkákból merítő műben.⁸ A Maurikios nevével jelzett munka megemlíti, hogy a perzsák is körülárkolják táborukat, ellentétben a türkökkel, akik „...nem ütnek körülárkolt tábor, mint a perzsák és a rómaiak”.⁹ A Bölcs Leó-féle *Taktika* is megismétli ezt az állítást, de a 10. századi magyarokra vonatkoztatva: „nem körülárkolt táborban táboroznak, mint a rómaiak...” (Moravcsik Gy. fordítása).¹⁰ Ugyanez a forrás említi, hogy az arabok is körüláncsolják (körülkerítik) táborukat: „vagy erősített helyekre húzódnak vissza, és ott teszik meg az őket az éjszaka ellen óvó intézkedéseiket, vagy pedig táborukat biztos módon körüláncsolják, hogy az ellenségnek éjjeli támadásaitól mit se kelljen tartaniok” (Vári Rezső fordítása).¹¹

A kazárookra vonatkozó adat azért értékes, mert a bizánciak úgy értesültek, hogy szemben a perzsákkal, arabokkal és saját gyakorlatukkal, a nomád népeknél (azaz az ő szóhasználatukban a türköknél) nem szokás a tábort körülárkolni.

2. A szálláshelynek a steppelakók körében is elterjedt megerősítési módja a szekér-tábor volt. A kazárok esetében ennek használatára van adat. Ibn al-A'tír arab történetíró (1160—1233) *A történelem tökéletessége* című munkájában beszámol a 722-ben lezajlott arab-kazár háború eseményeiről, amelyek között Balangar, a kazár főváros ostromát is leírja. Itt emlékezik meg a védők által akadályként alkalmazott szekerekről.¹²

Garrāh arab hadvezér „...ezután Balangar felé vonult, amely az ő egyik híres erődjük (ti. a kazároké): ezt akarta megszállni. Az erőd népe azonban előzőleg háromszáz szekeret szedett össze, amelyeket egymáshoz kötözve erődjük körül állítottak fel, hogy azok mögött védekezhessenek, s a muszlimeket az erődbe való bejutásban akadályozzák. E szekerek sok bajt okoztak a muszlimeknek, amikor ellenük támadtak. A belőlük származó kár láttára mintegy harminc emberből álló csapat életét feláldozva halálra szánta magát. Kardjaik hüvelyeit eltörve egy emberként támadtak, s a szekerek felé iramodtak. A hitetlenek ugyan keményen harcoltak velük s oly nyílzáport zúdítottak rájuk, hogy az még a Napot is eltakarta, de azok addig nem fordultak vissza, amíg a

⁸ *Three Byzantine Military Treatises*. Text, translation and notes by G. T. Dennis, *CFHB* 25. Washington D. C. 1985, 88 (6. században összeállított *Strategikon*); 448—450 (10. századi anonim szerzőtől származó *Taktika*). Bölcs Leó (9—10. század fordulója): „Ha pedig háborúba vonulsz, ne üss tábor, ha meg nem erősítheted táborhelyed, kivált, ha netán közelében, avagy ellenség földjén tartózkodol; viszont ha már közel vagy, hogy csatázzál, hányass árkot és lehető lelkiismeretességgel azonfelül is emeld a tábor biztonságát czölöpsorral, hogy csata alkalmával, ha meg vagy szorulva, menedékhelyed legyen” (Vári Rezső fordítása), PAULER Gy.—SZILÁGYI S. (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfejei*, (a továbbiakban *MHK*) Bp. 1900, 24—25.

⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai 1. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 5.)*, Szeged 1992, 83.

¹⁰ KRISTÓ Gy. (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*, (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.), Szeged 1995, (a továbbiakban *HKIF*) 105.; PAULER Gy.—SZILÁGYI S. (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfejei*, Bp. 1900, 35.

¹¹ *MHK*, 62.

¹² C. J. TORNBURG (edíció): *Ibn el-Athiri Chronicon*, Lugduni Batavorum 1871 (repr. Beirut, 1979, 112).

szekereket el nem érték; azután azok egyikébe csimpaszkodva, a kötelet, amely a szekereket tartotta elvágta s elkezdtek húzni, mire a többi szekerek is lefelé gördülve követték, mert egymáshoz voltak kötözve. Most már valamennyi szekér a muszlimok felé robogott lefelé; az ütközet heves mészárlássá fajult; a dolog valamennyiökre komoly fordulatot vett, annyivé (sic!), hogy a szívek a torkokba kerültek. A khazarok végre is megfutamodtak s a muszlimok az erődöt erőszakkal vették birtokukba, első rabī'a havában, zsákmányul ejtve mindent, ami benne volt".¹³

Szekértábor létesítése másfelé is gyakori volt. Vegetius a „barbárok” (azaz nem rómaiak) szokásának tartja, hogy szekereiket egymáshoz kapcsolják és azok védelmében töltik az éjszakát.¹⁴ A hunok esetében Jordanes említi szekerekkel megerősített táborukat.¹⁵ „Ekkor a vizigótok elszakadtak az alánoktól és a hunok soraira rohantak. Attilát is majdnem felkoncolták, de az elővigyázatosan már előbb elmenekült, és környezetével együtt rögtön a szekerekkel körülvett táborba húzódott” (Borzák I. fordítása).¹⁶ A Maurikios-féle *Strategikon* is szól a szekerekről mint a védekezés eszközeiről.¹⁷ A szlávok is ismerték ezt a védekezési módot, Theophylaktos Simokattés egy szláv-bizánci összecsapás során említi.¹⁸ „Mivel pedig a barbárok számára a találkozás nehezen lett volna kikerülhető, a szekereket körben összeállítva erődített tábort hevenyésztek, s az asszonyokat a kisgyerekekkel együtt a tábor közepén helyezték el” (Gyóni M. fordítása).¹⁹ A kalandozó magyarok is állítottak szekértábor, Ekkehard, a 11. század első felében élt szerző tesz említést erről:²⁰ „Ők pedig a lehető leggyorsabban birtokba vették a mezőt és a síkságot, s a csatasort a körülményekhez képest serényen felállítva, a kocsikat és az egyéb mállhat körben elhelyezve egymást váltva őrködtek az éj folyamán, és a fűvön elterülve csendben borozgatással és alvással töltötték az időt.” (Dér T. és Sz. Galántai E. fordítása.)²¹

A szekértábor mint védelmi eszköz tehát jól adatolt a kelet-európai nomádok körében, de előfordul többek között a szlávoknál is.

3. A kazárok által készített árkokról egyetlen adat maradt fenn. Ibn Rusta (10. század) a következőket írja az *Értékes drágagyöngyök* című művében a magyarokról: „Meg-megrohanják a szlávokat, és addig mennek a foglyokkal a parton, amíg a bizán-

¹³ KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről* (kézirat). Köszönetemet fejezem ki Zimonyi Istvánnak, aki a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁴ VEGETIUS, 92.

¹⁵ JORDANES: *Romana et Getica*, rec. Th. Mommsen, *MGH Auctores Antiquissimi V*, Berlin 1882 (repr. München 1982), 111–112.

¹⁶ N. P. GRACIANSZKU—SZ. D. SZKAZKIN: *Középkori történeti chrestomatia I*. Bp., 1952, 81.

¹⁷ *CFHB* 17, 472.

¹⁸ *Theophylacti Simocattae historiae*, ed. De Boor, C. Lipsiae 1887, 247.

¹⁹ GRACIANSZKU—SZKAZKIN, i. m. 30.

²⁰ *MGH Scriptores*, II. ed. Pertz, G. H., Hannoverae, 1829, 106.

²¹ *HKIF*, 251.

ciak országának egy kikötőjéhez nem érnek, amelynek K.r.h a neve. Azt mondják, hogy a kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen. Amikor a magyarok Kercsbe érnek, az elébük menő bizánciakkal vásárt tartanak" (Czeglédy K. fordítása).²² A középső mondat más fordításban: „Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen" (Zimonyi I. fordítása).²³ Mielőtt Ibn Rus-tának ezen helyét megkísérelném interpretálni, először az árkok és sáncok alkalmazási lehetőségeit vázolom fel. Ilyen védőműveket városok megerősítésére, nagyobb terület, ország védelmére építettek, de hadicsel végrehajtására is van példánk. Természetesen árkok és a sáncok alkalmazása nem korlátozódik Kelet-Európára.

Al-Baladuri (megh. 892 körül) a következőket írja az *Országok meghódításának könyvé*-ben Arrán tartomány egyik kormányzójáról, hogy „az építette Dabil városát, megerősítette, és mecsetjét megnagyobbította. Azonkívül kiépítette an-Našawā városát és helyreállította Barda^a városát. Vannak akik azt is állítják, hogy ő tatarozta ki építményét és rendbehozta a várost körülvevő sáncárkot, valamint megújította Baylaqān városának építményét”.²⁴ Al-Muqaddasi (10. század) Szamarkand és Tarāz városának leírásakor említi árkokat. Szamarkandban: „...a főmecsset a belvárosban a citadella mellett van, a piacterek legnagyobb része a külvárosban van. A belvárost sáncárok veszi körül; a víz a külváros felől az árok fölött vízvezetéken át jut el beléje.”²⁵ Ezt az árkot Ištahri (10. század) is megemlíti az *Utak és országok könyvé*-ben.²⁶ Az árkokat általában a város építésekor ássák, de előfordulhat, hogy jóval a vár (város) falainak felépítése után szükség van további megerősítésükre. Például a Szír-Darja menti Barchin város lakói a támadó mongol sereg közeledtekor árkokat ástak városuk köré, amiket le is fedtek.²⁷ Előfordul olyan eset is, amikor az ostromló sereg emel akadályt a város (vár) köré. A kalandozó magyarok például 924-ben „Pavia városának falait sánccal vették körül és körös-körül felütve sátraikat, megakadályozzák a polgárokat abban, hogy kijöhessenek.” (Horváth J. fordítása.)²⁸ A várak, városok védőárkainak és sáncainak sok esetben régészetileg igazolható nyomai vannak. Közép-Ázsiában sok helyen az építkezések alapanyaga az agyag volt, amiből vagy téglát készítettek, vagy rétegekben döngölt agyagból

²² *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, (a továbbiakban BGA) ed. M. De Goeje, VII. Lugduni Batavorum, 143.; *HKIF*, 34.

²³ ZIMONYI I.: „A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni-hagyomány” in *A honfoglaláskor írott forrásai* (szerk. Kovács L.—Veszprémy L.) Bp. 1996, 58.

²⁴ Kitāb futūh al-buldān. KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók... (Beladori)*, 38.

²⁵ BGA III, 279.; KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók... (al-Muqaddasi)*, 547.

²⁶ BGA I, 316.; KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók... (Ištahri)*, 431.

²⁷ J. GIESSAUF: (Einf., text, übersetz., komment.) *Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine*, Graz 1995, 99.

²⁸ *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum*, hrsg. J. Becker, Hannoverae et Lipsiae, 1915, 74.: „Papiensis civitatis vallo circumdarent”. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*, sajtó alá rendezte GYÖRFFY GY., Bp. 1986³, 232.

építettek falakat. A kitermelt agyag helyén jöttek létre az árok.²⁹ Az egykori kazár birodalom területén is számos lakott település körül volt árok, illetve sánc. Az úgynevezett földvárak,³⁰ illetve a kő- és téglavárak (városok) egyaránt rendelkeztek ilyen védőművekkel.³¹ Hasonló a helyzet az egykori Kijevi Rusz, volgai Bolgária és a Kaukázus vidékének településeivel is.³²

Az árok és sáncok másik alkalmazási területét képezik a határvédő akadályok, gyeplők részeként létesített védőművek. A kelet-európai térségben a lakatlan földszávok (gyepűelvék) voltak a legalkalmasabbak az ellenséggel szembeni védekezésre, főleg a steppén lakó népekkel szemben, akiknek a hadviselése a gyors és váratlan támadásokon alapult.³³ Erre utalhat a magyar 'árok' szó, amely török eredetű, honfoglalás előtti jövevényszó, és a gyeplőrendszer egyik elemét jelölte, egy másik eleme pedig a szintén török eredetű 'kapu' szó. A magyar szavak azt bizonyítják, hogy az átadó török nyelvekben a gyeplőrendszer nyelvi nyomai kimutathatók.³⁴

Mesterséges védőműveket ott létesítettek, ahol a letelepedett, földművelő kultúrák és a nomádok határosak voltak egymással. A fiatal kijevi állam a Dnyeper középső folyása és annak mellékfolyói mentén épített ki erős védelmi vonalat. Ennek valamelyik részén utazott keresztül Querfurti Brúnó, amikor a besenyők földjére indult. A rusz fejedelem (Nagy Vlagyimir) a határokig kísérte el. „Két napon át ő maga vezetett engem sereggel egészen országának legszélső határáig, amelyet a kóborló ellenség miatt igen erős és hosszú kerítéssel zárt körül mindenfelől.”³⁵ A sáncrendszer, amelyhez átjárók és őrhelyek is tartoztak (Querfurti Brúnónál: 'porta', illetve a 'collis', 'halom, domb' szó talán ilyen őrhelyre utal), a dél és kelet felől fenyegető támadások kivédésére

²⁹ V. L. VORONINA: „Из истории среднеазиатской фортификации”, *Sovjetskaja Arheologija*, 1964/2, 42.

³⁰ A frank területektől a Volga-vidékig számos ún. földvár épült a jelzett korszakban. Az ilyen építményeknél biztosítani kellett a földsánc meredekségét. Az építők ezt úgy érték el, hogy a földsánc belsejében gerendákból készített merevítést alkalmaztak. A sánc tetején gerendákból falat, vagy földbe szúrt karókból palánkot emeltek (pl. GY. NOVÁKI—GY. SÁNDORFI: „Untersuchung der Struktur und des Ursprunges der Schanzen der früher ungarischen Burgen”, *Acta Archaeologica Scientiarum Academiae Hungaricae* (a továbbiakban AAH), 33 (1981), 133—160.), ezért célszerűbb inkább föld-fa várnak nevezni ezeket az építményeket (BÓNA I.: *Az Árpádok korai várairól. 11—12. századi ispáni várak és határvárak*, Debrecen 1995, 20—21.).

³¹ pl. G. E. AFANASJEV: *Naselenije lesostepnoj zony bassejna Srednego Dona. Arheologičeskije otkrytija na novostrojkah 2*, Moskva 1987, 89 skk.; Uő.: *Donskije alany*, Moskva, 1993, 123—50.; M. I. ARTAMONOV: „Hazarskaja krepost' Sarkel”, *AAH* 7 (1956), 324—25.

³² pl. M. G. MAGOMEDOV: *Obrazovanije hazarskogo kaganata*, Moskva 1983, 125 skk.; B. A. Kolčin (red.): *Drevnaja Rus: gorod, zamok, selo. Arheologija SSSR*, Moskva 1985, 168—69.; S. A. PLETNJOVA (red.): *Stepi Evrazii v epohu srednevekovja. Arheologija SSSR*, Moskva 1981, 208, 210.

³³ VÉKONY G.: „A gyeplő szerepe az etnikai és politikai átalakulásban” in *Nomád népek és államalakulatok*, szerk. Tőkei F., Bp. 1983, 223, 228.

³⁴ LIGETI L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Bp. 1986, 255—57.

³⁵ *Epistula Brunonis Querfurtiensis ad Henricum II imperatorem, Monumenta Poloniae Historica* I, ed. A. Bielowski, Lwów 1864, 224—25.

volt hivatott, úgy, hogy kitérésre készítette a támadó ellenséget és egyben csökkentette a váratlan, meglepetésszerű támadások esélyét. A sáncok a 10–11. század fordulójától kezdve épültek, és még a 13. században is emeltek kiegészítő erődöket a rendszerhez, de a 12. századtól az orosz fejedelmek egyre inkább a steppei nomádok közül kiválasztott határvédő lakosság letelepítésével próbálták növelni biztonságukat.³⁶

A *csodálatos dolgok rövid leírása* című arab nyelvű munka, amelyet Mas‘ūdival is kapcsolatba hoztak (de valószínűleg nincs köze hozzá), megemlíti a dunai bolgárok határvédő sáncait és árkait.³⁷ „Burgān egész kormányzóságát kerítés veszi körül, ezen faablakok, (a kerítés) olyan, mint valami városfal, sáncárok fölött; a falvak a kerítésen innen vannak.”³⁸ Más fordításban: „...Burgān egész kerülete sánccal van körülvéve, amelyen ablakhoz hasonló átjárók vannak, és ennek a sáncnak árka van, a települések pedig a sánc mögött vannak” (V. G. Krjukov fordítása).³⁹ A dunai bolgárok sáncairól más források is tudósítanak, és régészeti kutatások is igazolták azok meglétét.⁴⁰

Az avarok területének nyugati szélein is védővonal húzódott, valószínűleg ennek emlékét őrizte meg a „*Monachi sangallensis de gestis Caroli imperatoris*” szerzője, amikor az avarok hringjét írta le.⁴¹

Különleges esetet képez a védelmi célú sáncok és árkok sorában a magyar Nagyalföldön a 4. században létesített árokrendszer („Csörsz-árok”). A határvonal azáltal töltötte be a szerepét, hogy a rómaiak felelősséget vállaltak az azon belül élő barbár szövetségeik biztonságáért.⁴² Említést érdemelnek még a hadicserek végrehajtását szolgáló árkok is, bár ezek csak részben sorolhatók a védekezést szolgáló akadályok közé. Tabari, a 10. századi muszlim történétíró megemlékezik a heftalitáknak Péróz száznánida uralkodó (459–484) felett aratott győzelméről. A szerző két történetet is ismert az eseményről. Az egyik szerint „Fayrüz (Péróz) arccal előre indult, egyenesen Ahšanwār⁴³ országai felé. Ahšanwār azonban előzőleg saját és Fayrüz országa között hatal-

³⁶ M. P. KUČERA: *Zmievy valy srednego podneprovja*, Kijev 1987, 169–72, 173–85.; M. P. KUČERA—L. I. IVANČENKO: „Davnoruska oborona linia v Porossi”, *Arheologija (Kijev)* 59 (1987), 67–79.

³⁷ *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*, szerk. HAJDÚ P.—KRISTÓ GY.—RÓNATAS A., I:2, Bp. 1988, 234–35.

³⁸ KMOŠKÓ M.: *i. m.* (A Mas‘ūdī-nak tulajdonított „Csodadolgok...”) (kézirat).

³⁹ V. G. KRJUKOV: „Soobščeniya anonimnogo avtora 'Ahbar az-zaman' (Muhtasar al-adzaib) o narodah Evropy” in *Drevnejšije gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija 1981 god*, Moskva 1983, 205.

⁴⁰ V. BEŠEVLIJEV: *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam 1981, 474–79.

⁴¹ *MGH SS II.* (ed. G. H. Pertz), Hannoverae 1829, 748. Újabbán MAKKAY J. foglalkozott a forráshely értelmezésével: *Attila kardja, Árpád kardja*, Szeged 1995, 69 skk.

⁴² MÓCSY A.: „A római kor” in *Magyarország története I/1* (főszerk. Székely Gy.), Bp. 1987, 245.; SOPRONI S.: „Limes Sarmatiae”, *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969), 48.

⁴³ A szogd *ahšunwār* vagy *ahšuwān* szó tkp. 'király, uralkodó' jelentésű, a bizánci forrásokban 'bazileusz', más muszlim szerzőknél 'hāqān' szerepel: F. ALTHEIM: *Geschichte der Hunnen II, Die Hephtaliten in Iran*, Berlin 1960, 273.

mas árkot ásátott"; illetve: „...a törökök harcmódorának lényege álnokságban, rászedésben és cselvetésben áll. Erre Aḥšanwār parancsára tábora mögött tíz könyök széles és húsz könyök mély árkot ásátott, amelyet vékony fával borítottak be, s arra földet hánytak”,⁴⁴ amibe aztán az ellenség belezuhant. A történet a bizánci történetírók előtt is ismert volt, Agathias,⁴⁵ Prokopios⁴⁶ és a Maurikios-féle *Strategikon*⁴⁷ is említi.

Visszatérve Ibn Rusta körülárkolásról szóló mondatára, ebből nem derül ki, hogy miféle árokról van szó. A kérdéses szöveghelyet többféleképpen értelmezték már. D. Hvolson földsáncokat hozott vele kapcsolatba.⁴⁸ J. Marquart szerint ez az adat a kazárok védelmi építkezéseire utal, amelyek során felépítették Sarkel várát.⁴⁹ C. A. Macartney rámutatott arra, hogy az árokásás nem azonos a várépítéssel, Ibn Rusta talán a Krím-vidéki perekopi árokra utalt ezzel a kijelentésével.⁵⁰ Zimonyi I. úgy véli, hogy itt egy, a Koránból kölcsönzött toposzról van szó: 627-ben a mekkaiak megtámadták Medinát, amelynek védői, Mohamed próféta hívei árkot ástak a város köré. Az eset az ellenséggel szembeni sikeres helyállást szimbolizálja. Történetileg nehezen védhető az a hipotézis, hogy a kazárok árokrendszerrel különítették el magukat a steppén, ugyanakkor valamely konkrét várépítés feltételezésére (Sarkel) sem ad okot ez a forrásrészlet.⁵¹

A kazároknál alkalmazott védelmi akadályok (tábor megerősítése cölöpökkel, szekértábor, sáncok és árkok létesítése), amelyeket itt vizsgáltunk, mindegyike megtalálható a velük szomszédos területeken a kora középkorban.

A tábor megerősítése hasonló módon történt a rómaiaknál majd a bizánciaknál, de a perzsáknál és az araboknál is jól ismert. A kazárok esetében azonban a döntő eltérés az volt, hogy nem ástak árkot. A kazárok táborának védelméről beszámoló forrás a 9–10. századi állapotokra vonatkozik. Ez felveti azt a kérdést, hogy ezt a már az ókorban is alkalmazott gyakorlatot korábban is ismerték-e a kelet-európai steppén, vagy a kazárok déli szomszédaitól vették-e át.

A szekértábor alkalmazása elsősorban a nomádoknál és északi szomszédoknál igazolható, tehát a nomád életformából következő védekezési hagyományról van szó.

Az árkok és sáncok készítése ellenben nem jellemző a nomádokra. E védőművekkel elsősorban a steppei népek és földműves civilizációk határán találkozunk, míg a kelet-

⁴⁴ KMOŠKÓ M.: *i. m.* (*Tabarī*), 134–38.

⁴⁵ *CFHB* 2. (rec. R. Keydell), Berolini, 1967, 158.

⁴⁶ PROCOPIOS: *De bello persico*, rec. J. Haury, Lipsiae, (repr. 1962), 15.

⁴⁷ *CFHB* 17., 194–97.

⁴⁸ D. HVOLSON: *Izvestija o hazarah, burtasah, madjarah, slavianah i rusah Abu Ali Ahmeda ben Omar ibn Dasta*, Sankt Peterburg 1869, 121.

⁴⁹ J. MARQUART: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, 27–28.

⁵⁰ C. A. MACARTNEY: *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, 68., 1. jz.; VÉKONY G. szerint a körülárkolás említése a Krím-vidékkel kapcsolatban nyilván nem véletlen: „Lebedia meg Atel és Kuzu”, *Magyar Nyelv* 82 (1986), 50.

⁵¹ ZIMONYI I.: „A 9. századi magyarokra...”, 57.

európai steppén nincs nyoma a nomád népek közötti határvédelem céljából létesített ilyen jellegű építményeknek. A kazár birodalomban a kereskedelem fejlődése következtében az árkok és sáncok rendszerét a városok és várak megerősítésére használták; ezt a szokást talán valamely szomszédos néptől vették át, és egyúttal így a Kelet-Európában már ősidőktől fogva alkalmazott sáncépítési gyakorlatot folytatták tovább.

Szabolcs Polgár

THE DEFENCE SYSTEMS OF THE STEPPE DWELLERS AND THEIR NEIGHBOURS IN THE MIDDLE AGES

The author studies the types of artificial defences applied in Eastern Europe in the early Middle Ages. Three methods are emphasized by the author: 1., strengthening the camping ground 2., fortification formed by carts 3., trenches and ditches. In the forefront of the author's attention are the data on the Khazars and he lists some data parallel to them. When dealing with trenches and ditches, he discourses about those around fortresses and towns, writes about hedges and mentions some special examples. All three defense methods were applied in the regions neighbouring the Eastern European steppe and in those far away from it. In this respect the Eastern European steppe of the early Middle Ages shows no difference when compared to neighbouring areas.